

КАТЕГОРИИТЕ ДОБРО И ЛОШО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА БАЗАТА НА ПРЕДСТАВИТЕ ЗА ДВИЖЕНИЕ (от гледна точка на когнитивния подход към езика)

Мирослава Вътова (Велико Търново, България)

---

1. Въведение

Категориите ДОБРО и ЛОШО са базови области на човешкото познание и се отнасят към естествения вид опит на човека от взаимодействието му с околния свят (Lakoff-Johnson 1980: 118). Но те не съществуват обективно в света, а са резултат от човешкото разбиране, от способността на човека да оценява опита си. Подобно на времето, на емоциите и на други базови области те изискват определение чрез метафори, защото сами по себе си не са достатъчно ясно очертани.

Базовата категория ДВИЖЕНИЕ се поражда в човешкото съзнание на основата на непосредствения опит на човека от взаимодействието му с външната действителност. Този опит човек неосъзнато използва, за да организира онези аспекти от опита си, които имат по-неясни и абстрактни измерения (Lakoff-Johnson 1980).

В настоящата статия ще разгледаме пренасянето и налагането на когнитивната структура на категорията ДВИЖЕНИЕ, изградена в съзнанието на българина, върху категориите ДОБРО и ЛОШО. Ще се опираме на анализа на категорията ДВИЖЕНИЕ, който представихме в свое предходно изследване (Вътова 2012). Терминът *категория* употребяваме в смисъла на разбирането на Дж. Лейкф за този термин – категориите са гещалтни образувания, основани на прототипи, и могат да бъдат описвани посредством когнитивни модели (Лакофф 2004: 24). Според нас не само всяка една от двете категории – ДОБРО и ЛОШО – има гещалтна структура, но в съзнанието ни те са тясно свързани и немислими една без друга, защото са части от по-общо гещалтно образувание. Така както е невъзможно да разберем какво е ВЪТРЕШНА или ВЪНШНА ЧАСТ, ако нямаме по-общата представа за ВМЕСТИЛИЩЕ (вж. Johnson 1987: 21, Лакофф 2004: 355), така е невъзможно да разберем какво е ДОБРО или ЛОШО, ако в съзнанието ни те не са части от общ гещалт – структурно цяло, представляващо нещо повече от обикновена съвкупност на частите.

2. Осмисляне на категориите ДОБРО и ЛОШО на базата на изходната структура на категорията ДВИЖЕНИЕ

Изходната структура на категорията ДВИЖЕНИЕ според нас се състои от *движеща се фигура* или *траектор* (*tr*)¹ и фон, който обикновено е неподвижен и е значително по-голям и по-неясно очертан от движещата се фигура (вж. Плунгян-Рахилина 2000: 125, Ungerer-Schmid 1996: 156–160, Talmy 2000, Рахилина 2000: 354–356). Най-общият фон, на който се откроява траекторът, е средата, в която се движи. Третият елемент на структурата, но не и по значимост, е *наблюдателят*, който възприема и осмисля външната реалност на базата на контраста *движеща се фигура – неподвижен фон* (вж. Вълтова 2012).

Тъй като за успешното ни функциониране в света движението, придвижването, е много важно, съвсем естествено е то да бъде разбирано като нещо добро. В съзнанието на българина наличието на движение се свързва с нещо положително, добро на базата на метафората **ДОБРОТО Е ДВИЖЕНИЕ**: *върви ми, потръгна ми, всичко върви гладко като по вода, плувам в свои води, политам от радост*.

Така както движението може да бъде възприето само ако го открием от фона, който обикновено е неподвижен, така и доброто може да бъде различено като такова само ако го съпоставим с лошото и обратно. Тъй като наличието на движение разбираме като нещо добро, съвсем естествено е липсата на движение да се осъзнава като лошо на основата на метафората **ЛОШОТО Е ЗАСТОЙ**: *не ми върви, буксувам, блокирам, тъпча на едно място, развитието ми спира*.

Изходната структура на категорията ДВИЖЕНИЕ се разширява чрез осмисляне на различените от наблюдателя *траектор* и *фон* на базата на доконцептуални непропозиционални представи. Една от тези представи е образ-схемата **ВМЕСТИЛИЩЕ** (вж. Johnson 1987:

---

¹ С термина *траектор* назовавахме в предходната глава и неподвижни същности, защото *траектор* (*trajector* – *tr*) и *ориентир* (*landmark* – *lm*) са общоприети и установени термини в когнитивната лингвистика и се използват за назоваване както на подвижни, така и на неподвижни обекти. Но идеята на термина *траектор* е да назове обекта, който извършва движение по траектория и по този начин да го отграничи от другия обект, който обикновено е неподвижен и затова се определя като *ориентир*.

21, Лакофф 2004: 355). Фонът се осъзнава като ВМЕСТИЛИЩЕ за траектора. Най-общият фон е обичайната среда на обитание на траектора, затова в езиковите изрази той невинаги е указан конкретно, но представата за средата е намерила отражение в семантиката на различните глаголи за движение. Употребата на глаголи като *летя*, *хвърча*, *кръжа*, *люлея* (*се*) предполага движение във въздушна среда, *плувам*, *потъвам*, *гмуркам* (*се*) – движение във водна среда. Най-богатата семантична мрежа образуват глаголите за движение по земната повърхност – *вървя*, *ходя*, *крача*, *разхождам се*, *пъзля*, *лазя*, *бягам*, *тичам*, *търтя*, *търкалям* (*се*), *търтя* (*се*), *влача* (*се*).

Представите си за движение и в трите вида среди сме използвали, за да навлезем в по-абстрактните области ДОБРО И ЛОШО. Движението обичайно се извършва по земната повърхност и неслучайно именно то се свързва с представата за нещо добро в съзнанието на българина – *стъпям здраво по земята*, *смъквам се на земята* (осъзнавам се). Нетипични за придвижване среди са въздушната и водната, а движението в тях се свързва както с представите ни за добро, така и с представите ни за лошо. Например движението във въздушна среда може да има положителен знак – *летя от радост*, но и отрицателен – *рея се из облаците*; *вървя по вятъра*, *вятър ме вее* (*ме носи*). Придвижването във вода може да има също както положителен, така и отрицателен знак – *плувам в свои води*, но *давя се*, *потъвам*.

В българския език представата за различната скорост на движението се е отразила в семантиката на някои лексеми – за по-висока от обичайната скорост: *бързо*, *забързвам се*, *препускам*, *бягам*, *тичам*, за по-ниска от обичайната – *бавно*, *пъзля*, *влача се*, *търтя се*. Тъй като движението във въздушна среда се осъществява по-лесно поради естеството на средата, отколкото по земната повърхност или във водата, обикновено скоростта на придвижване в тази среда е по-висока от обичайната скорост на движение по земята или във водата. Затова лексемите *летя*, *хвърча* и подобни могат да представят движението като извършвано с по-голяма скорост от обичайната, ако се употребят за назоваване на движение, извършвано по земната повърхност или във водата (по-рядко).

Като положително се мисли движението, извършвано с нормална или по-висока скорост – *провървя ми*, *политам нагоре*, *ще*

ми дишате праха, бързо напредвам, бързо се издигам. Забавеното движение е недобро – бутам я някакси, бутаме я, едвам-едвам напредвам, влача се.

3. Осмисляне на категориите ДОБРО и ЛОШО на база-та образносхематичната представа ПЪТ

Нашият живот, посочва М. Джонсън, е пълен с пътища, които свързват пространствения ни свят – път от едната стая до другата, от къщи до работа, от едно населено място до друго, от Земята до Луната (Johnson 1987: 113–117). Когато се придвижваме, преместваме, ние винаги тръгваме от едно място – някакво начално местоположение, и достигаем до друго място – крайното местоположение, като преминаваме през серия последователни междинни местоположения. Опитът ни от придвижването се повтаря ежедневно и безброй пъти в нашия живот. Съзнанието ни го е синтезирано и свело до проста доконцептуална непропозиционална структура – ПЪТ (ИЗТОЧНИК – ПЪТ – ЦЕЛ)² (Johnson 1987: 113–117, Лакофф 2004: 358). Към схемата ще добавим още два елемента – *траектор* (движещ се обект) и *наблюдател*.

3.1. Осмисляне на прототипното движение като добро

В типичния случай на реализация на образ-схемата ПЪТ наблюдателят осмисля движението на траектора като *целенасочено* по *еднопосочен прав път*. Представата за наличието на това типично или прототипно движение, което може да е насочено напред или нагоре, неосъзнато се свързва с нещо положително за човека на базата на метафората **ДОБРОТО Е ТИПИЧНО ДВИЖЕНИЕ**. Например:

ДОБРОТО Е ДВИЖЕНИЕ НАПРЕД: *Този човек много напредна. Продължавам да вървя напред. Той е напредничав човек. Напредвам, на прав път съм, изпреварвам времето си, имам прилив на сили.*

ДОБРОТО Е ДВИЖЕНИЕ НАГОРЕ: *Ще изкачвам постепенно стълбата на политиката, заканва се бившият играч*

---

² ИЗТОЧНИК (SOURCE) (началната точка на пътя, изходното местоположение), ПЪТ (или ТРАЕКТОРИЯ – PATH) (последователност от съседни местоположения, съединяващи източника и крайното назначение), ЦЕЛ (GOAL) (крайната точка, финалното местоположение, разбирана като цел) и ПОСОКА (DIRECTION) (от началната към крайната точка) (Johnson 1987: 113–117, Лакофф 2004: 358).

на “Левски” Георги Славчев, кмет на Пасарел. Хората искат да смачкат този, който **върви нагоре**. Това ми дава основание да смятам, че българския баскетбол **върви нагоре**. **Издигам се** в очите на някого, **издигам се** в кариерата, **пораствам** (ставам по-зрял, по-мъдър), **изправям** главата си и т.н.

ДОБРОТО Е ДВИЖЕНИЕ ПО ПРАВ ПЪТ: *влизам в **правия** път, вървя **право** към целта, **прав си**, **правилен** (отговор), **правда**, **праволинеен** човек.*

ДОБРОТО ЦЕЛЕНАСОЧЕНОТО ДВИЖЕНИЕ: *целенасочен съм, целеустремен съм, не се отклонявам от целта си* и т.н.

3.2. Осмисляне на нетипичното движение като лошо.

Прототипната представа за движение може да бъде разширявана чрез различни изменения на образ-схемата ПЪТ (по-подробно вж. Вътова 2012: 223–224). Промените водят до възприемане на движението като нетипично, а понякога и като неестествено. На нетипичното движение българинът е дал отрицателен знак.

Нетипично е движението, което се извършва назад. То придобива отрицателен знак на базата на метафората

ЛОШОТО Е ДВИЖЕНИЕ НАЗАД: *Тези събития го разстроиха и той **даде** много **назад** в професионалното си развитие. Той е **назадничав** човек. **Лошият** ученик е **изоставящ** ученик, **изостанал** човек, **назадничави** разбирания, има **отлив** в отношенията ни.*

Движението надолу също не отговаря на представата ни за типично движение и също придобива отрицателен смисъл чрез метафората:

ЛОШОТО Е ДВИЖЕНИЕ НАДОЛУ: *Внимавай да не **паднеш** от високо. За съжаление, при теб нещата **отиват** все **по-надолу** и **надолу**. Той **падна** от тежката загуба. **Правителството** **падна** от власт. **Затъвам**, **не мога да изплувам** от проблемите си, **нещо ме повлича надолу**, **потъват** ми гемшите, **сривам се**.*

Пътят, траекторията на движението, в обичайния случай е прав, затова изменението на този елемент от схемата също се разбира като нещо недобро, лошо:

ЛОШОТО Е ДВИЖЕНИЕ ПО КРИВ ПЪТ: *гледам **накриво**, **докривя** ми, **крива** физиономия, **крив** човек, **кривда**, **имаш***

изкривени представи за нещо, криволича, криввам от правия път, несправедливост.

Естествената за съзнанието ни корелация между пътя и повърхността, най-често земната, по която се извършва движението, мотивира възможността за метафорично разширение на когнитивната област ПЪТ. Пътят може да бъде осмислен на базата на метафората ПЪТЯТ Е ПОВЪРХНОСТ (метафората е изведена от Дж. Лейкф и М. Джонсън в: Lakoff-Johnson 1980: 90–91) и по-конкретно ПЪТЯТ (ТРАЕКТОРИЯТА) Е ЗЕМНА ПОВЪРХНОСТ³ и движението *по пътя*, разбиран като повърхност, може да бъде осмисляно на базата на характеристиките на този път. Движението може да бъде *лесно* или *трудно*, *затруднено*. Това се е отразило в семантиката на някои от глаголите за движение: *хлъзгам се*, *пързаям се* (движа се по хлъзгава повърхност), *затъвам* (движа се по заблатена повърхност). Затрудненото движение осмисляме като лошо – *срещам спънки*, *спъвам се*, *подлагам крак на някого*, *блъскам се*, *похлъзвам се*, *изпързават ме*, *вървя по трънлив път*, *затъвам в блатото*.

Трудностите в живота неволно сме осмислили като препятствия по пътя. Нежеланието за преодоляването на трудностите в човешкия живот се осмисля като *движение по течението*. Това движение е улеснено, но се осмисля като *отрицателно* – *Върви накъдето го духне вятърът*. *Носи се по течението* (без съпротива). *Ако продължаваш така, течението ще те повлече*.

От друга страна, може да бъде разбирано и с положителен знак – осмислено е като разумно, мъдро човешко поведение – *Срещу течението не се върви*. Може да се свърже и с представата за успех – *Върви му като по вода*. *Да ти върви по вода*.

Обратното движение – срещу течението – съответно се свързва с обратната представа – затруднено движение поради наличието на съпротивителна сила, което също може да се оценява и като положително (мислещ човек, който не се носи по общото течение на живота), и като отрицателно (неразумен човек, луда глава, трудно успяващ в живота или неуспяващ в живота).

---

³ Например: *Туристът се спускаше по тревист, стръмен и много хлъзгав път*. Всъщност концептуалната област на земната повърхност се е наложила върху концептуалната област на пътя и той е преосмислен като *тревист, стръмен и много хлъзгав*.

Като неестествено се мисли нецеленасоченото или разнопосочното движение, поради което то придобива отрицателен знак:

ЛОШОТО Е НЕЦЕЛЕНАСОЧЕНО ИЛИ РАЗНОПОСОЧЕНО ДВИЖЕНИЕ: *лутам се, мотая се, нещо ме мотаеш, пиля се, разпилян човек, хвърлям се в различни посоки, губя ориентация, не виждам целта, отклонявам се от целта, мятам се насам-натам, вървим в различни посоки.*

Прототипът на категорията ДВИЖЕНИЕ може да бъде разширяван чрез съчетаване с образ-схемите ЦИКЪЛ И ПОВТОРЕНИЕ. Тогава двата ориентира на движението изчезват, защото началната точка се преосмисля и като крайна, а крайната – като начална. Така се е оформила представа за многократно повтарящо се, циклично, еднопосочно ориентирано движение. Това нетипично движение се осъзнава като лошо вероятно също поради липсата на целенасоченост: *зациклям; въртя се в омагьосан кръг. Търкаляше се по нанадолнището на живота, неспособен да вземе нещата в свои ръце.*

4. Заключение

За организиране на категориите ДОБРО и ЛОШО българинът е използвал част от представите си за движение в пространството. ДОБРОТО в разбиранията на българина е наличието на движение, а ЛОШОТО е застоят. Категорията ДОБРО се осмисля на базата на представата за движение по земната повърхност, докато движението във въздушна и във водна среда българинът неволно свързва както с категорията ДОБРО, така и с категорията ЛОШО. Прототипът на категорията ДВИЖЕНИЕ несъзнателно е пренесен и наложен върху категорията ДОБРО. По този начин ДОБРОТО се мисли като целенасочено еднопосочно движение напред или нагоре по прав път с нормална или по-голяма от нормалната скорост. Нетипичното или непрототипно движение неосъзнато се категоризира като лошо в българското съзнание и така ЛОШОТО се разбира като нецеленасочено движение или движение в кръг, като движение назад или надолу, като движение по крив, по неравен или по хлъзгав път или като движение с по-малка от нормалната скорост.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вътова 2012: Вътова, М. *Представи за пространство, време и движение в българския език (когнитивно изследване)*. Велико Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий.

Лакофф 2004: Лакофф, Дж. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении*/Пер. с англ. Москва: Языки славянской культуры.

Плунгян-Рахилина 2000: Плунгян, В. А., Е. В. Рахилина. По поводу «локалисткой» концепции значения: предлог *под*. // *Исследования по семантике предлогов. Сб. статей*. Москва, с. 115–133.

Рахилина 2000: Рахилина, Е. В. *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. Москва.

Johnson 1987: Johnson, M. *The Body in the Mind (The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason)*. The University of Chicago Press. Chicago and London.

Lakoff-Johnson 1980: Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Talmy 2000: Talmy, L. *Toward a Cognitive Semantics* – Vol. 1, Chap. 5 – Online: <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Volume1/chap5.pdf>, Date of Access: 26 July 2007.

Ungerer-Schmid 1996: Ungerer, F., H.-J. Schmid. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Longman.

THE CATEGORIES OF GOOD AND BAD IN MODERN BULGARIAN ON THE BASIS OF THE NOTIONS OF MOTION (from a Cognitive Linguistic Point of View)

Miroslava Vatova (V. Tarnovo, Bulgaria)

The present article deals with the concepts of GOOD and BAD as reflected in Bulgarian lexical system from the point of the theory of cognitive metaphors, developed by G. Lakoff and M. Johnson. The research is based on the view that the concepts of GOOD and BAD undoubtedly belong to the natural kinds of human experience, but nevertheless they require definition by means of metaphors as long as they do not exist objectively in the physical world but are resulting from human comprehension. The attention is drawn more specifically on those notions of physical motion which the Bulgarians have used unconsciously in order to understand the more abstract cognitive domains of GOOD and BAD.